

Юрій Поліщук

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ
ЩОДО РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(КІНЕЦЬ XVIII — ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

На прикладі єврейських громад Правобережної України досліджується етноконфесійна політика російського царизму наприкінці XVIII — на початку XX століття.

Yurii Polishchuk The Russian Czarism's policy towards the religious life of the Jewish communities of Right Bank Ukraine (the late 18th to early 20th century). On the example of Jewish communities of Right-bank Ukraine are being researched ethno-confessional politics of Russian czarism at the end of 18 and at the beginning of 20 centuries.

В умовах розбудови Української держави актуальним є питання суспільної злагоди, єднання усіх здорових сил навколо її зміцнення. В такій ситуації з особливою гостротою постає питання духовного єднання народів України, толерантних стосунків представників різних релігійних конфесій. Для цього потрібно мати правдиву історію релігійного життя України.

Слід зазначити, що сучасні дослідники приділяли певну увагу цим проблемам¹. Проте переважна більшість їхніх робіт присвячена загальноукраїнським церковним проблемам і в них фактично не враховані регіональні особливості релігійного життя, вплив на нього етнічних і політичних факторів. Винятком можуть бути дослідження С. Жилюка, О. Іващенко, А. Опрі, С. Таранця² та ін., в яких висвітлюються питання розвитку російської православної церкви, хасидизму на Волині, ліквідації уніатської церкви, життя старовірських громад на Поділлі.

Проте досліджень, в яких аналізувалися б етнополітичні аспекти релігійного життя на теренах Правобережної України в період панування там Російської імперії, фактично немає. Тому автор і звертається до зазначеної проблеми.

Стержнем кожного народу була та й залишається релігія, яка в багатьох випадках визначала його розвиток, громадське, культурне й навіть економічне життя, сприяла формуванню та утворенню його етнічної ідентичності. Не були винятком і євреї. Саме

релігія, релігійна обрядовість, кругова порука пов'язали усіх євреїв у нерозривне ціле. Тому можна погодитися з твердженням російського письменника і публіциста Едуарда Тополева, що «...єврейський народ не асимілювався з іншими народами саме завдяки релігії, суворим консервативним релігійним правилам, що зберігалися протягом п'яти тисяч років. Той, хто відходив від пунктуального дотримання усіх релігійних правил, євреєм не вважався»³.

Не було винятком й релігійне життя євреїв, які з приєднанням Правобережної України до Речі Посполитої почали активно колонізувати цей край. Тут вони творили замкнуті общини (кагали), на культуру, побут і співжиття яких вагомо впливала їхня релігія, рабини. В межах кагалу проходило економічне, господарське, релігійне та щоденне життя членів общини⁴.

Не змінилася ситуація й після того, як Правобережжя увійшло до складу Російської імперії. Включення цих земель до «смуги осілості» не ліквідувало відособлення єврейського населення від інших етнічних груп краю, життя якого і далі концентрувалося навколо своєї громади (кагалу), де кожний її член був пов'язаний кровними зв'язками, дружбою, економічними інтересами та релігією. Культурний і соціальний процес, який проходив поза кагалами, фактично не зачіпав пересічного єврея. Тому кагали були закриті для проникнення зовнішнього світу і, як влучно підмітив автор «Книги кагала» Яків Брафман, «мали на меті лише одну ціль ... збереження іудейства в його недоторканності»⁵. При цьому важливе місце в їхній діяльності займало забезпечення релігійних потреб євреїв⁶.

Спочатку, після першого поділу Речі Посполитої, російська влада намагалася інтегрувати євреїв, прирівняти їх адміністративно та юридично до решти населення⁷. Проте досить швидко ситуація змінилася. Російську владу не задовольняла громадська, релігійна відособленість євреїв краю, які, як писалося в одному зі щорічних звітів губернаторів краю до С.-Петербурга, являли собою «...плем'я повністю відособлене від іншого населення морально-релігійним культом, але в той же час сильне своєю згуртованістю...»⁸. Адже це йшло в розріз з основними положеннями її політики на приєднаних землях, в основі якої лежала ідея русифікації та опрацювання «іногородців», в тому числі й євреїв. До того ж, у Російській державі «засади антиєврейської політики мали багаторічні корені» і ґрунтувалися вони в основному на тому, що євреї «імені Христа Спасителя ненависники». Тобто царська політика, спрямована

на право обмеження євреїв, базувалася в основному «на релігійних мотивах»⁹.

Слід зазначити, що такий підхід до «єврейського питання» домінував в імперії протягом усього буремного ХІХ століття, незважаючи на зміни імператорів, проведення реформ чи контрреформ. При цьому він був притаманний не лише офіційному С.-Петербургу, а й значному загалу освічених кіл імперії. Так, у 60-х рр. відомий слов'янофіл І. Аксаков писав, що для вирішення «єврейського питання» є лише один шлях — прийняття ними християнства¹⁰. У той же час у 1889 р. Правлячим Сенатом визнавалося, що єдиною підставою обмеження прав євреїв в імперії є їхнє віросповідання¹¹.

Наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. свій варіант вирішення єврейського питання запропонував сенатор Г. Державін. У ньому, зокрема, передбачалося встановлення контролю за релігійним життям євреїв імперії шляхом створення спеціального урядового органу¹². Проте С.-Петербург пішов дещо іншим шляхом. В основу боротьби проти «їхньої віри та зовнішніх проявів релігійного життя»¹³ було покладено чотири напрями. Перший — навернення євреїв до християнства та обмеження спілкування ортодоксальних євреїв з християнами. Другий — встановлення контролю над синагогами, молитовними школами, рабинами та перетворення останніх на провідників своєї політики в єврейському середовищі. Третій — пряма заборона проведення релігійних обрядів. Четвертий — боротьба проти хасидизму.

Перший напрям був апробований російським самодержавством дуже давно. Так, ще під час Лівонської війни (1558–1583 рр.) євреям, які проживали в захоплених московськими військами містах, пропонувалося прийняти православ'я, а тих, хто відмовлявся, страчували. На це, зокрема, вказує відомий російський історик Микола Карамзін, який в багатотомній «Истории государства Российского» відмічає, що після взяття Полоцька Іван Грозний наказав усіх євреїв хрестити, а тих, хто відмовлявся, — «топити в Двіні»¹⁴.

З приєднанням до складу імперії Правобережжя України, білоруських і прибалтійських земель, де проживала значна частина єврейського населення, царизм знову згадав цю практику. При цьому виношувалися надзвичайно амбіційні плани, їх уже в другій половині ХІХ століття озвучив обер-прокурор синоду Г. Побєдоносцев, який заявив, що потрібно, аби третина євреїв охрестилася¹⁵.

Початок такої політики було покладено ще наприкінці XVIII ст., а в 1800 та 1801 рр. світ побачили царські укази, що приписували брати на державну службу лише тих євреїв, які прийняли християнську віру. Схожі вимоги викладалися й у постановах уряду, сенату. За їхнім виконанням встановлювався жорсткий контроль, і чиновники змушені були періодично повідомляти до С.-Петербурга про осіб єврейської національності, які не прийняли християнство, але перебували на державній службі¹⁶.

У подальшому ця робота ще більше активізувалася. У 1817 р. було засноване «Товариство ізраїльських християн», яке цар взяв під свою опіку. Офіційно воно було створене для надання підтримки вихрещеним євреям і тим, хто ще мав це зробити, а насправді, «Товариство» мало за підтримки місцевої влади «допомогти євреям переходити у православ'я». На це, зокрема, вказує те, що євреям, які ставали його членами, урядом безкоштовно відводилися землі у спадкове володіння для домашнього господарства. Таким особам дозволялося займатися різними ремеслами, торгівлею, засновувати й утримувати фабрики та заводи, варити пиво, виготовляти вино, інші алкогольні напої як для власного споживання, так і для продажу в межах своїх поселень і т. д.

Проте діяльність «Товариства» не давала очікуваних результатів. Тому для активізації його роботи в С.-Петербурзі було створено Комітет опікунства ізраїльськими християнами, до якого увійшли представники департаментів освіти та пошти, обер-прокурор сенату та інші високопоставлені чиновники. Але й він не змінив ситуації. Євреї, як і раніше, не поспішали змінювати віру. На це, зокрема, вказує доповідь князя Голіцина імператору. Як наслідок, останній охолов до «Товариства», яке формально проіснувало до 1833 р.¹⁷.

Для тих євреїв, які приймали християнство, центральна влада встановлювала й інші пільги. Так, у серпні 1820 р. сенат Російської імперії постановив, що євреї, які прийняли християнську віру, звільнялися від усіх виплат на користь єврейської громади. У листопаді 1822 р. сенат дозволив таким євреям переходити у будь-який соціальний стан. У наступному році цей же вищий орган державної влади імперії затвердив постанову «Про дозвіл євреям після прийняття християнської віри римсько-католицького віросповідання вступати в духовне звання та про звільнення їх від подушного оподаткування». Микола I видав указ про обов'язкове хрещення євреїв, які працювали на державній службі. Згодом

вони та їхні нащадки звільнялися від військової служби¹⁸. Восени 1830 р. світ побачила постанова сенату, що надавала євреям, які прийняли християнство, трирічні податкові пільги, а засуджені за злочини євреї отримували після хрещення значні послаблення¹⁹.

Не відставали в такій роботі й інші органи російської влади. Особливо активно вона проводилася серед євреїв-рекрутів. Як відомо, євреїв почали брати до війська у 1827 р. (до цього вони виплачували рекрутський податок)²⁰. Крім того, за податні недоїмки євреїв обкладали додатковою рекрутською повинністю з розрахунку один рекрут за кожні 2 тис. руб. недоїмки²¹. Така політика призвела до того, що значна кількість єврейської молоді щорічно поповнювала російську армію.

Аналіз джерел свідчить, що до євреїв-рекрутів, які зберігали свою віру, в армії було особливе ставлення. Досить часто вони зазнавали моральних і фізичних утисків. Їм було заборонено присвоювати звання унтер-офіцера, призначати писарями, денщиками та ін. Зрозуміло, що це робило службу євреїв-рекрутів надзвичайно важкою. Влада вирішила скористатися цим. У вересні 1830 р. Міністерство внутрішніх справ розіслало на місця циркуляр, у якому приписувалося активізувати роботу з вихрещення євреїв-рекрутів²². При цьому офіцери мали якнайактивніше схилити їх до цього. «Вихрестів» краще одягали, годували, звільняли від муштри²³.

У березні 1832 р. Кабінет міністрів імперії надав Міністерству внутрішніх справ право дозволяти неповнолітнім євреям переходити до християнства²⁴. Особливо активно ця робота розгорнулася серед євреїв-кантоністів, підлітків, яких у 12-річному віці брали до шкіл кантоністів. Кантоністи посилалися на постій лише в будинки православних. Їм заборонялося всяке спілкування, навіть листування, з рідними. Тому, на думку С.-Петербурга, вони мали стати легкою здобиччю «вербувальників» до православ'я²⁵. Лише законом від 9 липня 1859 р. євреї-кантоністи були повернуті до батьків і родичів на виховання до двадцятирічного віку²⁶.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що євреї, які переходили в християнство, крім названих вище пільг, отримували ще й досить значну матеріальну допомогу, сума якої доходила до 30–40 руб. сріблом²⁷. Ця винагорода була скасована в 1859 р.²⁸.

Потрібно зазначити, що влада на місцях намагалася виявляти євреїв, схильних до прийняття православ'я, про них збиралася досить детальна інформація, з ними провадилася активна роз'яснювальна робота. Спочатку це робилося відкрито й тому інформація

про таких євреїв ставала відомою єврейській громаді, яка не була зацікавлена в таких переходах і чинила на них тиск, прагнучи не допустити цей перехід. Джерела свідчать, що єврейські громади переслідували євреїв, які приймали християнство. При цьому використовувалися різні методи впливу. Серед них були й переконання, залякування, «задушевні розмови» з членами родини, виключення з членів комерційних та акціонерних товариств, відлучення від спільної виробничої діяльності й навіть фізичне побиття²⁹.

Зрозуміло, що все це стримувало тих євреїв, які думали про перехід до православ'я. Тому на початку 1859 р. Київський генерал-губернатор князь Іларіон Васильчиков розіслав губернаторам краю циркуляр, в якому зобов'язав їх переорієнтувати місцеві органи влади, і в першу чергу поліцію, з відкритих до конфіденційних засобів збору інформації про євреїв, які виявляли бажання перейти у православ'я³⁰.

Зрозуміло, що найактивнішу позицію щодо опрацювання євреїв займала російська православна церква, яка, як відмічають сучасні російські дослідники історії православ'я в Росії, «...завжди вважала своїм обов'язком не лише керувати життям православного населення, а й насаджувати православ'я серед людей, які належали до інших релігій...»³¹.

Досить часто вихрещення євреїв проводилося в найбільших православних храмах, за участю найвідоміших, найавторитетніших православних священиків. В ідеалі до обряду «кандидатів» мали ознайомити з православними звичаями, традиціями, обрядами, з основами православної віри, «перевірити морально-психологічну готовність до переходу в християнство»³². Проте насправді механізм переходу був набагато простішим: від «кандидата» вимагалось лише знання кількох православних молитов і письмове прохання на ім'я архієрея. Після охрещення вони отримували нові імена православних святих³³. Тобто, все це мало формальний характер. І це зрозуміло. Адже для влади та й російської православної церкви не важливою була «якість нового християнина», а важливим був сам факт переходу іудея у православ'я. На це, зокрема, вказує те, що влада, як місцева, так і центральна, все робили для того, щоб євреї, які виявляли бажання прийняти християнську римо-католицьку віру, не робили цього, а переходили до православ'я³⁴.

Аналіз джерел свідчить, що активна політика щодо «вихрещення євреїв» не дала бажаних результатів. Так, за підрахунками

дослідників, християнську віру прийняли лише понад 50 тис. євреїв Росії³⁵.

Слід зазначити, що доля євреїв-вихрестів зазвичай складалася не просто. Адже досить часто вони зазнавали переслідувань з боку єврейських громад, та й надії на покращання життя після прийняття православ'я для багатьох не справджувалися. Більш того, в 1909 р. синод ухвалив рішення поселяти охрещених євреїв на селі, зобов'язавши їх займатися землеробством, яке не було популярним серед них³⁶. Усе це та деякі інші причини приводили до того, що частина євреїв-вихрестів досить швидко поверталася до релігії батьків. Щоб запобігти цьому, влада почала вимагати від них розписки, де вони брали на себе зобов'язання «навіки порвати з іудаїзмом, бути вірними православ'ю все життя та виховувати своїх дітей лише в цьому дусі»³⁷. Проте це мало що дало й багато євреїв-вихрестів не виконували свої зобов'язання.

Вищевикладений матеріал свідчить, що активна політика С.-Петербурга, російської православної церкви щодо вихрещення євреїв не дала бажаних результатів і напередодні Першої світової війни переважна більшість євреїв Правобережної України і надалі сповідувала релігію своїх батьків і зберігала свою національну мову, культуру й не піддавалася русифікації, чого вперто добивався російський царизм. Це розуміли й у С.-Петербурзі. У 1913 р. священний Синод затвердив термінові заходи щодо посилення роботи серед іновірців. Для цього при ньому створили місіонерську раду, яка, поряд з іншими завданнями, повинна була спеціально «вивчити стан іудейства» та розробити заходи боротьби з ним³⁸.

Паралельно зі створенням сприятливих умов для переходу євреїв у християнство влада намагалася обмежити сферу спілкування іудеїв з православними. Зокрема, у 1818 р. з'явилася заборона віддавати євреям для відпрацювання боргів боржників-християн, у 1819 р. — указ про «припинення робіт і послуг, які виконували селяни та дворові люди для євреїв»³⁹. Згодом їм заборонили свідчити в суді проти православних та ін⁴⁰.

Якщо говорити про другий напрям політики російського царизму щодо релігійного життя євреїв Правобережної України, тобто встановлення контролю над синагогами, молитовними школами, рабинами та перетворення останніх на провідників своєї політики в єврейському середовищі, то уже в першому Положенні про євреїв, що датувалося 1804 р., російська адміністрація зробила спробу поставити під свій контроль рабинів й чітко окреслити

сферу їхньої діяльності. Зокрема, хоча цей документ й зберіг за єврейськими громадами право обирати рабинів, але останніх мали затверджувати губернські органи влади.

Рабини обиралися на три роки й були на утриманні єврейської громади. Вони мали стежити за дотриманням євреями обрядів, вирішувати всі релігійні суперечки та ін⁴¹.

Крім того, царизм намагався обмежити права рабинів. Так, Олександр I заборонив кагалам і рабинам призначати публічні покарання членів єврейських громад, які порушили норми звичаєвого права, а також «відлучати їх від синагог»⁴².

Досить швидко С.-Петербург зрозумів, що цих заходів замало, й вирішив повністю поставити під свій контроль релігійне життя єврейського населення імперії. Першим кроком на цьому шляху стало нове Положення про євреїв, яке побачило світ у 1835 р. У ньому, крім положень, що стосувалися господарського, громадського життя євреїв, багато місця відводилося й релігійним питанням. Зокрема, у цьому документі було зроблено спробу максимально обмежити перелік місць, де євреї могли проводити богослужіння, релігійні обряди. Так, у ньому підкреслювалося, що «громадські молитви та богослужіння можуть здійснюватися тільки в спеціальних приміщеннях, для цього визначених: у синагогах і молитовних школах». За порушення цієї норми винні каралися великим грошовим штрафом (до тисячі рублів)⁴³.

Положення також зобов'язувало рабинів публічно складати присягу. Це мало робитися в синагозі чи молитовній школі, й при цьому обов'язково мали бути поліцмейстер, городничий, члени кагалу та максимальна кількість місцевих євреїв⁴⁴. На нашу думку, останнє робилося для того, щоб продемонструвати єврейському населенню залежність рабина від місцевої влади й держави загалом.

Фактично цим документом царизм намагався поставити під контроль місцевої влади відправлення євреями своїх релігійних обрядів.

Рабину, обраному громадою, надавалося виняткове право на проведення обрізання, вінчання і погребальної молитви, нагляду за «єврейським правовір'ям», а також ведення метричних книг. В обов'язки останніх також входило й «спрямування євреїв на додержання моральних обов'язків, виконання загальнодержавних законів і наказів органів влади»⁴⁵.

Проте рабини, які утримувалися громадою й були підзвітні лише їй, мало зважали на місцеву владу й не дуже «ревностно служили

імперії». Про це масово повідомляли з місць царя, сенат, комітет міністрів, генерал-губернаторів⁴⁶. Прикладом цього може слугувати підготовлений чиновником Київського цензурного комітету Йосипом Зіберлінгом документ з промовистою назвою «Про покращання долі євреїв, які проживають у даній країні», в якому в усіх бідах євреїв звинувачувалися «користолюбні та неосвічені рабини». При цьому автор радить владі «знищити їх», а для «роботи в синагогах України виписати кілька освічених рабинів з Німеччини чи Італії»⁴⁷.

Враховуючи все це, царизм вирішив замінити їх на «казенних рабинів», які б здобували освіту в державних навчальних закладах й утримувалися казною. Ці ідеї були викладені в розробленій «Комітетом для визначення напрямів і шляхів докорінного благоустрою євреїв» (створений у 1840 р., який очолював міністр народної освіти О. С. Уваров) програмі. У ній, зокрема, говорилося, що для «...посилення морального виховання ... євреїв ... необхідно ввести посади губернських рабинів, які, одержуючи оплату від казни, впливом своїм могли б сприяти здійсненню урядових рішень»⁴⁸.

Ці ідеї знайшли підтримку серед правлячих кіл Російської імперії. Цьому також сприяла ліквідація у 1844 р. кагалів⁴⁹, внаслідок чого єврейські громади стали суто релігійними, а роль рабинів ще більше зросла. До певної міри можна погодитися з висновком сучасного дослідника П. Слободянюка, який, характеризуючи ситуацію, що склалася на Правобережній Україні після ліквідації кагалів, писав: «Після розпуску кагалів уся система громадського самоуправління перейшла до рук рабинату, який забезпечував єдність, взаєморозуміння та взаємодію членів єврейських громад, шукав виходи із найскладніших ситуацій. Рабин був дороговказом єврейських мас в протистоянні офіційній владі та іноетнічному оточенню, російщенню, соціальному, релігійному, економічному протистоянню»⁵⁰.

Зрозуміло, що в цих умовах колоніальна адміністрація Правобережжя звернула особливу увагу на рабинів. Наслідком цього стала поява низки царських указів, постанов сенату та комітету міністрів, розпоряджень генерал-губернатора, губернаторів з єврейського питання. Зокрема, ними вводився інститут казенних рабинів, які, на думку влади, мали стати духовними пасторами єврейських громад і представляти їхні інтереси в органах державної влади та роз'яснювати євреям сутність державних законів. Крім того, вони мали бути присутніми під час складання присяги євреями-

новобранцями, вести метричні книги, де фіксувалися дати народження, шлюбів і смерті членів громади, а в дні державних свят виголошувати в синагогах патріотичні проповіді. «Духовних» рабинів влада розглядала радниками казенних рабинів.

Казенні рабини формально залишалися виборними, але підбиралися та затверджувалися місцевою владою, яка видавала їм спеціальне свідоцтво про звання рабина. При цьому до кандидатів на цю посаду ставилася низка вимог. Зокрема, вони повинні були здобувати освіту в рабинському училищі, а після його закінчення — в єврейському вчительському інституті або в іншому державному навчальному закладі.

Для реалізації цих рішень імператор Микола I 17 жовтня 1844 р. підписав указ про створення рабинських училищ, які за навчальною програмою прирівнювалися до гімназій⁵¹.

Одночасно Міністерство народної освіти розробило та затвердило «Положення про рабинські училища», які були відкриті в Житомирі та Вільно⁵². Проте 16 березня 1873 р. за Височайшим повелінням Житомирське рабинське училище було перетворене в Єврейський вчительський інститут, який теж мав готувати казенних рабинів⁵³. Але й він проіснував не довго.

Потрібно відмітити, що ці дії російського царизму не дали бажаних для влади результатів. Казенні рабини, які, як зазначалося вище, погано розумілися на канонах іудаїзму й, до того ж, були нав'язані єврейській громаді місцевою владою, не користувалися у євреїв авторитетом і повагою. Фактичними ж духовними наставниками громад залишалися традиційні (духовні) рабини, які фактично і далі залишалися поза впливом влади. До того ж, вона не контролювала фінансовий бік єврейських релігійних установ. Це дуже непокоїло її. Для того, щоб посилити свій контроль за релігійним життям євреїв, С.-Петербург влітку 1850 р. затвердив закон «Про встановлення нагляду за синагогами й єврейськими молитовними будинками». Суть його зводилася до того, що «міські думи чи ратуші» повинні були встановити за єврейськими релігійними установами суворий фінансовий контроль і про усі порушення доповідати губернському правлінню, яке мало розбиратися з ними та карати винних⁵⁴.

Крім того, в цей час колоніальна адміністрація не лише протидіяла відкриттю нових синагог і єврейських молитовних шкіл, як це вона робила раніше, а й почала активно закривати уже існуючі. Так, в 1866 р. Київський генерал-губернатор Олександр Безак

наказав залишити в Кам'янці-Подільському (адміністративний центр Подільської губернії) лише 13 єврейських молитовних шкіл. І це при тому, що в 50-х рр. XIX ст. їх там нараховувалося 24⁵⁵. При цьому будувати нові синагоги, закладати єврейські кладовища дозволялося лише у віддалених місцях⁵⁶.

Паралельно з боротьбою за встановлення контролю над синагогами, молитовними школами та рабинами колоніальна влада прагнула підірвати релігійні устої єврейських громад Правобережної України, забороняючи євреям виконувати традиційні релігійні обряди. Яскравим прикладом такої політики може бути процес заборони проведення традиційного щомісячного обряду Благословення Місяця. В 1851 р. влада запропонувала спеціально створеній рабинській комісії зробити це. Проте та вирішила, що цей древній обряд потрібно зберегти. Тоді в 1852 р. міністр внутрішніх справ Росії направив на місця пропозицію про те, що забороняється євреям здійснювати традиційний щомісячний обряд Благословення Місяця на вулицях і площах населених пунктів. У липні цього ж року Київський генерал-губернатор підписав циркуляр, за яким цей обряд можна було проводити лише біля синагог, оточених великою загорожею, а за відсутності такої — в приміщенні синагоги чи інших будинках. Нагляд за дотриманням цих вимог покладався на рабинів. Їм же доручалося вести роз'яснювальну роботу щодо недоцільності й навіть нерелігійності здійснювати будь-які рухи тілом під час проведення обряду. Місцеві органи влади, поліція повинні були контролювати місцевих рабинів, які під розписку мали забезпечити нові умови проведення обряду Благословення Місяця⁵⁷.

Були й інші приклади такої політики. Так, згідно з Височайше затвердженим рішенням Державної Ради від 18 червня 1892 р. єврей, який без дозволу начальства дозволив собі привселюдне моління, мав бути покараний штрафом на суму до 13 тис. руб.⁵⁸.

Одним із напрямів впливу російської влади на релігійне життя євреїв імперії була боротьба з хасидизмом, який вона вважала більш небезпечним, ніж ортодоксальний іудаїзм. Особливо активного поширення ця робота набула на Правобережній Україні, яка стала батьківщиною «новітнього» хасидизму. Останнє можна пояснити тим, що на той час на Волині й Поділлі склалися сприятливі умови для реформування морально-релігійного життя євреїв.

Виникнення та поширення хасидизму традиція пов'язує з іменем Ізраеля бен Елізара, якого в народі називали Баал Шем Тов,

що в перекладі з єврейської мови означало «Володар доброго імені» або «Добрий чудотворець». З перших трьох букв цього імені Б.Ш.Т. пізніше й склалося його імя — Бешт. Найпродуктивніші свої роки він прожив у подільському містечку Меджибіж⁵⁹.

Бешт вніс нове дихання в іудаїзм, зробивши багато для того, щоб той став привабливішим і доступнішим для широкого єврейського загалу. Для цього проповіді він читав не древньоєврейською мовою, а мовою простого народу — їдиш. Його молитва завжди була простою та зрозумілою, звучала оптимістично й піднесено, оскільки він був переконаний, що людина створена Богом для щастя, тому служити Богові потрібно не з сумом, а з радістю⁶⁰.

Хоча Бешт і не залишив після себе письмових праць, він передав основи свого вчення своїм учням, яких, за деякими даними, було близько 60. Вони розійшлися територією Поділля, Волині, Київщини, інших регіонів України, Польщі Литви, Білорусії, де й поширювали вчення Бешта⁶¹. Деякі з них почали викладати його в письмових творах, що зробило хасидське вчення доступнішим для широких єврейських мас. Зокрема, починаючи з 1791 р., хасидські твори починають активно тиражувати друкарні таких міст і містечок Правобережної України, як Полонне, Славути, Корець та деяких інших⁶².

Сподвижницька робота Бешта та його наступників, а також те, що хасидизм був «...якнайкраще пристосований до потреб єврейського простолюдю на Поділлі, Волині...», сприяли тому, що хасидське вчення досить швидко поширювалося землями Правобережної України. Деякі дослідники вважають, що до кінця XVIII ст. кількість його прихильників сягнула понад 100000 осіб і в XIX ст. усе ще зростала⁶³.

Потрібно відмітити, що приєднавши землі Правобережної України, російський царизм, православна церква, поряд із боротьбою з ортодоксальним іудаїзмом, почали наступ і на хасидизм, який вони вважали надто небезпечним. На нашу думку, це було зумовлено тим, що останній мав значне поширення серед широких єврейських мас і, на відміну від ортодоксального іудаїзму, ніяк не контролювався владними структурами, а цадики своєю національноконсолідуючою діяльністю були серйозною перешкодою на шляху асиміляторської політики С.-Петербурга.

Крім того, думка про небезпечність хасидизму нав'язувалася владним структурам і прямими конкурентами хасидів в єврейському середовищі — ортодоксальними, а згодом і казенними рабинами,

а також євреями-прогресистами, які були вхожі в органи влади. Від них особливо перепадало цадикам, яких і рабини, і євреї-прогресисти показували такими, що культивують серед євреїв безлад, провокують їх до непокори владі та ін.

Під впливом усіх цих чинників царизм розпочав активно обмежувати права хасидів. У першу чергу це стосувалося цадиків, за якими встановлювалося гласне і негласне стеження. Спочатку влада їх переслідувала, використовуючи неправдиві звинувачення в порушенні російських законів. Про це, зокрема, свідчить доля Ізраеля Фрідмана, який у шістнадцять років, після смерті батька, став цадиком у Ружині Київської губернії. У 1838 р. його за неправдивим звинуваченням заарештували, проте згодом звільнили. У 1840 р. над ним знову нависла загроза арешту й він, рятуючись від неї, змушений був емігрувати до Австрії⁶⁴.

Схожі дії влади відчували на собі й інші цадики Правобережної України, на що вказують численні рапорти, у яких йдеться про їхнє пересування, спосіб життя та ін.⁶⁵ Більш того, досить швидко влада зрозуміла, що чи не єдиним способом зменшення впливу цадиків є обмеження їхнього пересування територією краю й, відповідно, спілкування з широким загалом євреїв. Як наслідок, спочатку їх обмежили в пересуванні. Дозвіл на проїзд у той чи інший населений пункт цадик мав отримати у місцевих органів влади. Згодом їм взагалі заборонили покидати місця постійного проживання. Прикладом такої політики місцевої влади щодо цадиків може бути ситуація, в яку в 70-х рр. XIX ст. потрапив Меєр Тверський із містечка Озарина Могилівського повіту Подільської губернії. За ним спочатку встановили таємний поліцейський нагляд, а потім взяли підписку про невиїзд за межі містечка⁶⁶.

Проте цадики знаходили можливості для нехтування цими заборонами. Нерідко вони записувалися до стану купців і свої часті поїздки містечками краю пояснювали торгівельною необхідністю. Коли ж це не спрацьовувало, то цадики «купували» дозволи на пересування за великі хабарі у місцевих чиновників⁶⁷. Проте й це їх не рятувало від переслідувань, про що яскраво свідчать численні рапорти поліцейських урядників, що зберігаються у фондах архівів України.

Як уже зазначалося, важливу роль у поширенні хасидизму відігравали хасидські книги, що друкувалися в єврейських друкарнях Меджибожа (Поділля), Корця, Дубно, Славути, Полонного (Волинь). Усвідомлюючи «шкідливість» єврейських і, в першу чергу,

хасидських книг, російський царизм уже наприкінці XVIII ст. встановив на них сувору цензуру. Проте хасиди всіма можливими й неможливими способами намагалися обійти її і в багатьох випадках це їм вдавалося. Тому на території західних і південно-західних губерній імперії розпочалося активне переслідування хасидської літератури, до чого залучилися не лише органи влади, а й ортодоксальні євреї й євреї-прихильники просвітницьких ідей. Про останнє, зокрема, свідчить підготовлений євреями-прогресистами Зандбергом і Фоделлом список єврейських друкарень, що працювали в «смузі єврейської осілості», а також «Записка» єврея-прогресиста Тугенгольда, який був цензором Віленського цензурного комітету. В «Записці», що датується жовтнем 1831 р., автор звернув увагу уряду на шкідливість хасидських книг, які заповнили Поділля та Волинь, і єврейських друкарень, що їх друкували. Інший єврей — Іцхак Левінзон у 1833 р. запропонував для боротьби з релігійним фанатизмом хасидів ліквідувати єврейські друкарні, крім двох — у Вільно та Києві (у цих містах працювали цензурні комітети, які, на його думку, могли не допустити друкування хасидської літератури)⁶⁸.

Зрозуміло, що все це дуже турбувало С.-Петербурґ і 27 листопада 1836 р. світ побачило Положення Комітету міністрів про введення суворого цензурного контролю над єврейськими книгами. В першу чергу воно стосувалося хасидської літератури. Керуючись цим документом, місцева влада губерній «смуги осілості» закрила усі єврейські друкарні, крім двох — у Вільно та Києві. В наказі цивільним губернаторам, затвердженому царем 3 червня 1837 р., вказувалося на необхідність пильного нагляду, щоб не допустити появи таємних друкарень. Зміст «Положення» 1836 р. був підтверджений в 1845 р. в «Положенні» про єврейські друкарні, яке передало контроль над ними Міністерству народної освіти. Лише в 1862 р. уряд Олександра II зняв обмеження й дозволив відкривати єврейські друкарні в столицях і містах «смуги осілості»⁶⁹.

Вищенаведений матеріал свідчить, що приєднання до складу Російської імперії значних західних територій, у яких проживала велика кількість єврейського населення (лише на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. мешкало близько 1 млн євреїв)⁷⁰, поставило перед С.-Петербурґом питання, що робити з цим іномовним, інокультурним, інорелігійним населенням, на якому висів ярлик «імені Христа Спасителя ненависників»⁷¹. Не придумавши нічого ліпшого, російський царизм усю силу державної машини

кинув на боротьбу з релігійними поглядами євреїв. Вона мала кілька напрямів — навернення євреїв до християнства, встановлення контролю над їхніми культовими спорудами, рабинами, боротьба з хасидизмом як найнебезпечнішою релігійною течією.

Проте усі спроби російської влади оправославити євреїв імперії, підірвати їхні релігійні переконання не дали бажаного результату. Більшість євреїв залишилася вірною релігії своїх батьків, зберегла свою мову, культуру.

¹ Див.: Історія релігій в Україні. В 10 тт. — Т. 3. — К., 1999; Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник. У 3 кн. — Кн. 3. — К., 1994 та ін.

² Див.: Жилюк С. Російська церква на Волині (1793–1917). — Житомир, 1996; Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині (кінець XVIII — початок XX століття). — Житомир, 1998; Опря А. В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII — на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 1999; Таранец Сергей. Старообрядчество Подолии. — К., 2000 та ін.

³ Тополь Э. Во что верят евреи // Аргументы и факты. — 1997. — 28 сент. — С. 3.

⁴ Див.: Полещук Т. Історія Росії XIX — початку XX ст. — Львів, 2008. — С. 129–130.

⁵ Брафман Яков. Книга кагала. — К., 2004. — С. 97.

⁶ Див.: Там само. — С. 99.

⁷ Див.: Полещук Т. Названа праця. — С. 130.

⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДДАУК). — Ф. 442. — Оп. 539. — Спр. 219. — Арк. 18 зв.

⁹ Див.: Кармазіна Марія, Кальян Сергій. Європейське тло російської антиєврейської політики (кінець XVIII — XIX ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 16. — Ч. I. — К., 2007. — С. 61–62.

¹⁰ Щербак Надія. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX століття). — К., 2005. — С. 385–386.

¹¹ Погребинська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні // Укр. іст. журн. — 1996. — № 4. — С. 125.

¹² Див.: Эттингер Ш. Россия и евреи. Сборник статей. — Б. м.: Библиотека-Алия, 1993. — С. 183–184.

¹³ Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 1997. — С. 63.

- ¹⁴ Див.: Карамзин Н. М. История государства Российского. — Кн. III. — М., 1989. — Т. IX. — С. 17.
- ¹⁵ Рабінович Я. Й. Євреї між століттями надій (Політологічне дослідження). — Ів.-Франківськ, 1997. — С. 87–88.
- ¹⁶ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1441. — Арк. 1–2.
- ¹⁷ Щербак Надія. Вказ. праця. — С. 322.
- ¹⁸ Див.: Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины (краткий очерк истории). — Ч. I. — К., 1992. — С. 103.
- ¹⁹ Див.: Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). — Вып. 2. — Т. IV. — С. 43–48, 76–79; там само. — Т. V. — С. 70–72 та ін.
- ²⁰ Щербак М.Г., Щербак Н. О. Вказ. праця. — С. 63.
- ²¹ Див.: Погребинська М. І. Вказ. праця. — С. 127.
- ²² ЦДІАУК. — Ф. 553. — Оп. 1. — Спр. 670. — Арк. 1–2.
- ²³ Див.: Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Вказ. праця. — С. 107.
- ²⁴ Див.: ПСЗРИ. — Вып. 2. — Т. VII. — С. 174–175.
- ²⁵ Див.: Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Вказ. праця. — С. 107.
- ²⁶ Щербак Надія. Вказ. праця. — С. 375.
- ²⁷ Див.: Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 1953. — Арк. 6; там само. — Спр. 206. — Арк. 54–65.
- ²⁸ Щербак Надія. Вказ. праця. — С. 375.
- ²⁹ Див.: Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. — Хмельницький, 2005. — С. 104.
- ³⁰ ДАХМО. — Спр. 2602. — Арк. 6–7.
- ³¹ Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А. И. Клибанов. — М., 1989. — С. 438.
- ³² Див.: Слободянюк П. Я. Назв. праця. — С. 102–103.
- ³³ Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 547. — Арк. 11.
- ³⁴ ДАХМО. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 2994. — Арк. 59.
- ³⁵ Беренштейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII — першій половині XIX століття (За матеріалами Правобережної України). — Дис. ... канд. іст. Наук. — К., 1995. — С. 127.
- ³⁶ ДАЖО. — Ф. 1. — Оп. 39. — Спр. 34. — Арк. 46.
- ³⁷ Там само. — Оп. 43. — Спр. 1. — Арк. 35.
- ³⁸ Див.: Положение о миссионерском Совете при священном Синоде // Православный благовестник. — 1913. — № 10. — С. 293–295.
- ³⁹ Щербак Надія. Вказ. праця. — С. 322.
- ⁴⁰ Див.: ДАЖО. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1788. — Арк. 7; там само. — Оп. 4. — Спр. 570. — Арк. 2.

- ⁴¹ Див.: Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Вказ. праця. — С. 105.
- ⁴² Див.: Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Вказ. праця. — С. 103.
- ⁴³ Див.: ПСЗРИ. — Вип. 2. — Т. X. — С. 308–323.
- ⁴⁴ Див.: Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Вказ. праця. — С. 106.
- ⁴⁵ Див.: ПСЗРИ. — Вип. 2. — Т. X. — С. 308–323.
- ⁴⁶ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 553. — Оп. 1. — Спр. 673; там само. — Ф. 1423. — Оп. 1. — Спр. 5.
- ⁴⁷ Див.: там само. — Ф. 1423. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 20.
- ⁴⁸ Гессен Ю. История еврейского народа в России. — В 2 тт. — Т. 2. — Л., 1927. — С. 81–82.
- ⁴⁹ Див.: Нариси з історії та культури євреїв України. — К., 2005. — С. 78.
- ⁵⁰ Слободянюк П. Я. Вказ. праця. — С. 93.
- ⁵¹ Див.: ДАЖО. — Ф. 396. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1–16.
- ⁵² Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Назв. праця. — С. 122.
- ⁵³ ДАЖО. — Ф. 354. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 260.
- ⁵⁴ Див.: ПСЗРИ. — Т. XXV. — № 24, 229.
- ⁵⁵ Див.: ДАХМО. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 37–48.
- ⁵⁶ Див.: ДАЖО. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 327. — Арк. 9.
- ⁵⁷ ДАХМО. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. — 3158. — Арк. 1–2.
- ⁵⁸ Нариси з історії та культури євреїв України. — С. 66.
- ⁵⁹ Энгель Ю. Д. Еврейская народная песня. Этнографическая поездка // Східний світ. — 2003. — № 3. — С. 179.
- ⁶⁰ Слободянюк П. Я. Вказ. праця. — С. 106.
- ⁶¹ Меламед В. Евреи во Львове. — Львов, 1992. — С. 103.
- ⁶² Див.: Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. 1777–1882. — Ч. 2. — Иерусалим, 1990. — С. 51, 190.
- ⁶³ Слободянюк П. Я. Вказ. праця. — С. 106.
- ⁶⁴ Энгель Ю. Д. Вказ. праця. — С. 188.
- ⁶⁵ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 1423. — Оп. 1. — Спр. 6.
- ⁶⁶ ДАХМО. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 5484. — Арк. 28.
- ⁶⁷ ЦДІАУК. — Ф. 1423. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 62.
- ⁶⁸ Див.: Боровий С. Нариси з історії єврейської книги на Україні. — Ч. II. — К., 1926. — С. 9–11.
- ⁶⁹ Щербак Надія. Вказ. праця. — С. 367–368.
- ⁷⁰ Там само. — С. 440.
- ⁷¹ Кармазіна Марія, Кальян Сергій. Вказ. праця. — С. 61–62.